

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Szabó Tünde *Emberkép és alakábrázolás Ljudmila Ulickaja prózájában* című disszertációjáról

Szabó Tünde doktori értekezésének célkitűzése a címben megnevezett *emberkép* és *alakábrázolás* összefüggéseinek feltárása L. Ulickaja műveiben. Kutatói és elemzői alapállását a dolgozat élén három mottóval is megerősíti: a magától az írónőtől, továbbá D. Lihacsovtól és Sz. Averincevtől választott idézetek egyaránt az ember központi szerepét hangsúlyozzák az irodalmi alkotás, a tudományos kutatás, valamint a történelem és társadalom struktúráinak összefüggésrendszerében. Ezekkel az idézetekkel a szerző megteremti azt a magaslati pontot, amelyből kiindulva az egyes regények külső és belső világát, s az ebben megmutatkozó emberábrázolást követi nyomon a részletek vizsgálatával.

A disszertáció felépítése jól áttekinthető, logikus, tükrözi a kiemelkedő tárgyismereten túl a szerző fegyelmezett vonalvezetését és pontos kifejezőkészségét. Az értekezés hét nagyobb egységből áll, melyben a *Bevezetés* és az *Összegzés* keretén belül öt témakörbe csoportosítva kerül sor a regényalakok kapcsolódási rendszerének részletezésére.

A *Bevezetés*ben az Ulickaja-recepció fontosabb vonulatait mutatja be a szerző, tanulmányokat, koncepciókat hasonlít össze, röviden ismerteti az író munkásságát tárgyaló nagyobb ívű munkák, disszertációk tanulságait. Reflektál arra a jelenségre is, hogy az Ulickaja-recepció korántsem egységes: a kritikus értékelésekre is felhívja a figyelmet, de nem foglal állást a pro és kontra vélemények mellett. A disszertáció egészére jellemző egyfajta távolságtartás az író fajsúlyának, művészi erejének mérlegelésében, mivel eredendően a művek felépítése, a szövegek „működése”, a bennük tetten érhető intertextuális kapcsolatok s az ezekből kibontakozó emberkép érdekli elsősorban, s nem igazán merül föl az adott mű – mint *műegész* – esztétikai minősége, jól vagy kevésbé jól „megcsinált” (elegánsabb kifejezéssel: megalkotott) mivolta. Bár a 104. lapon, az *Apátlanok* c. fejezetben a szerző az *Odaadó hívetek*, *Surik* c. regénnyel kapcsolatban megjegyzi, hogy „[...] a regény – különösen az azóta megjelent nagyregények fényében – semmiképpen nem sorolható az életmű kiemelkedő alkotásai közé.” Ez azonban nem akadályozza annak, hogy az értekezésben komoly figyelmet kapjon ez a mű az intertextuális telítettsége és az orosz, valamint a világirodalom jelentős műveihez való kapcsolódásai okán.

Számomra ez a kérdés azért jelenik meg a disszertációval kapcsolatban, mert felidéződött egykori professzorom, Németh G. Béla akadémikus műelemző óráinak egyik provokatív, de tanulságos mozzanata: Ady költészetének elemzésekor – konkrét versek kapcsán – gyakran fölthette a kérdést: az adott mű „jó vers” vagy „nem jó vers” – kifejezetten poétikai megközelítésben, de nem mellőzve a tartalom és forma összhangjának kérdését sem. Gondolom, az Ulickaja-regények (vagy bármely más műalkotás) esetében, egy nagyobb lélegzetű elemzésben, monográfiában is föltehető, sőt, fölteendő ez a kérdés, mert a részletek „jósága”, az eljárások, technikák érdekessége, az elméleteknek „megfeleltethető” működése nem biztos, hogy szavatolja az *egész* mű költői erejét, „ütőképességét” (vagyis katarzist előidéző, racionalitáson, kulturális kódokon túli hatását).

A disszertáció egyik nagy erénye az elemzési szempontok csoportokba rendezése és e csoportok bonyolult kapcsolatainak átláthatóvá tétele, az egyes regényfigurák szerepeltetése az

összes csoportban, csak mindig más nézőpontból, más összefüggésekben, más intertextuális reláció fényében. A következő nagy egységek – *Deheroizált hősök*, *Mellékszereplő-párok*, *Alkotó hősök*, *A hősök és az irodalmi hagyomány*, *Határátlépések* – közül az első három a „hősök” problematikáját vizsgálja. Számomra kérdésként merül föl, hogy vajon Ulickaja legtöbb figurájára nem inkább csak terminus technicusként illik a „hős” megjelölés (mint örökölt poétikai hagyomány az ókori irodalomtól kezdve)? Életük, cselekedeteik tere általában „hétköznapi”, XX. századi városi közeg, ők maguk is többnyire a városi értelmiség képviselői – és a szerzői szándék kifejezetten arra irányul, hogy ebben a közegben mutasson fel sokféle embertípust, életutat. A disszerens nagyon részletesen és lényeglátóan írja le a „multibiografizmus”-nak nevezett írói módszert, amely valójában a „főhős” státuszának relativizációját is eredményezi, mivel erőteljesen csökken a különbség az ún. mellékszereplők és főszereplők között. Ebben a részben Bahtyin regényelméleti munkájának megállapításaira támaszkodik, egyebek közt a „klasszikus” és „romantikus” jellem különbségéről, a XVIII. századi életrajzi regény hőstípusairól mondottakra (28–30. l.). Szabó Tünde úgy látja, hogy Ulickaja jelentősebb regényalakjai (pl. bizonyos címszereplők) is ehhez a típushoz közelítenek, a viszonylag változatlan, inkább a habitusukból és életfeladatukból eredő tulajdonságaik határozzák meg őket. E párhuzam, illetve a bahtyini koncepció megidézése kapcsán a következő kérdést tenném föl: milyen konkrét XVIII. századi regényeket, illetve azok hőseit lehetne itt megnevezni, amelyek szemléltethetnék ezt a hasonlatosságot? Ugyanis a dolgozatban itt, és a későbbi fejezetekben is néhányszor (pl. 160. l.) Bahtyin megállapítását idézi a „klasszikus” hőstípusról, de XVIII. századi példák nélkül, pedig ez izgalmas kérdés, annál is inkább, mert a disszerens érinti az Ulickaja-regények „olykor érzékelhetően didaktikus felhangját” (165. l.), s ez szintén a klasszicizmus poétikájára jellemző. Szintén Bahtyinra utalva összefüggésbe hozza Ulickaja poétikáját a monologikus regényformával és Tolsztoj írásművészetével. Más vonatkozásban is megjelenik a dolgozatban a „tolsztoji szál”, nevezetesen a szerelem, házasság és a sexualitás problémakörével kapcsolatban: Szabó Tünde érvelése meggyőző, ahogy feltárja és rámutat az Ulickaja-regényekben tetten érhető polemikus magatartásra Tolsztoj álláspontját illetően.

A disszertáció nagyon sok izgalmas témát vet föl Ulickaja poétikájával kapcsolatban, az egyes fejezetek sok tanulsággal szolgálnak az író világnak, írásmódjának, gondolkodásának mélyebb megértéséhez. Csak néhány példát emelek ki ebből a gazdag választékból: az *Imágó* c. regény kapcsán a hálózatelemzés lehetősége, vagyis a szereplői rendszer hálózatszerű kapcsolódásainak föltárása, mely a disszerens szerint „egzakt módon is igazolható társadalmi modellt rajzol ki”, ugyanakkor „nem szolgál lényegesen új információval” (40. l.) a szereplői viszonyrendszerről, csak azt mutatja meg formalizált módon, amit az olvasói intuíció egyébként is érzékel. Ilyen hálózatelemzéseket és szemléletes táblázatokat, „hálókat” az elmúlt évtizedekben Dosztojevszkij regényeihez is készítettek (pl. a lengyel Halina Brzoza: *Dostojewski – myśl a forma*, Łódź, 1984), s nekem az a meglátásom, hogy ha nem is éppen új információkat, de egy újfajta vagy másfajta, a szövegből kiemelkedő, vagy a szöveg fölé emelkedő „térbeli” látásmódot hoznak létre az olvasó számára. Ezt Szabó Tünde *Függelékben* közölt táblázataira is érvényesnek találok. Segítenek jobban „átlátni” a szereplők kapcsolatait, s ez Ulickaja rengeteg szereplőt mozgató regényei esetében fontos szempont.

A dolgozat számomra különösen izgalmas, továbbgondolásra inspiráló témái az *Alkotó hősök* valamint *A hősök és az irodalmi hagyomány* c. fejezetekben fogalmazódnak meg. A disszerens a szakirodalomban kevésbé érintett kérdésekre irányítja a figyelmet. Nagyon jó az *Ikonfestő* c. fejezetben a 148. zsoltár és Johanna ikonjának (Dicsérjétek az Urat az égben, *Daniel Stein, tolmács* c. regény) együttes elemzése: az ikon leírása (vallási ekfrázisz) mint a zsoltár szövegének vizuális változata fölmutatása. Ebben a kontextusban említődik egyebek közt a „transzcendencia a hétköznapokban” téma (ez később is előkerül), s ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy a XX. századi protestáns teológiában ez már az 1930-as években előkerült. A német evangélikus lelkész, a mártír Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) meditációiban és más teológiai munkáiban igen nagy teret kap a hiteles keresztény magatartás paradoxonának hangsúlyozása, pl. az ilyen kijelentések: „Ha a múlhatatlant akarod, akkor ragaszkodj a mulandóhoz, ha az örökkévalót akarod, akkor igazodj az időbelihez! Ha Istent akarod, akkor igazodj a világhoz!” Nála is megjelenik az „alkotó ember mint isten társszerzője” gondolata, amit a disszerens szintén nagyon szépen fejt ki a *Díszlettervező-dramaturg hős* c. fejezetben. Bonhoeffer egyébként érdekes párhuzamul is szolgálhat a *Daniel Stein...* regényhez: hasonló személyiség típus, mint amilyennek Ulickaja megalkotta Danielt. Hite a mindennapok ellentmondásai közepette próbáltatik meg, s halála is abból a következetességből ered, amely életét és tevékenységét jellemezte: Hitler-ellenes szervezkedésben való részvétel vádjával letartóztatták, bebörtönözték és 1945. ápr. 9-én kivégezték. Szabó Tünde dolgozatában – legalábbis ahogy előttem kibontakozott – töményen egymás mellé kerülnek az Ulickaja-regényeknek azok a részletei, amelyekben a sallangoktól (kőritéstől) megszabadított emberi lényeg, a felelősség problémája és határai, az átlépés (transzgresszió) különböző módjai állnak a középpontban. Azt hiszem, volna értelme, irodalmi hozadéka egy olyan összevetésnek, amelyben egymás mellé kerülne a bonhoefferi teológia „hétköznapi transzcendenciája” és az időben, térben, kultúrában teljesen különböző Ulickaja hősökbe transzponált vágyakozása a „felfoghatatlan” csodája után (177. l.). A tanulság végül az lehetne, hogy az izoláltság és az összefűzöttség nemcsak irodalmi művekben, hanem a Nagyobb Valóságban (az Életben) is működik – „intertextualitás” nélkül.

Visszatérve a dolgozatban kibontott témákhoz, kiemelném még a zenész hősökről szóló fejezetet, itt is nagyon meggyőző és érdekes az irodalmi, szövegszerű és zenei formák, szerkezetek elemzése. Ugyanígy az irodalmi hagyományok fölfejtése egyes szereplők háttérében (Cvetajeva, Dosztojevszkij, Csehov, Paszternák). A disszerent régóta foglalkoztató, nagyon kiérlelt gondolatok fogalmazódnak meg ezekben a fejezetekben. Ilyen téma például a szamizdat-jelenség a XIX. és XX. századi társadalomban, és ennek irodalmi vetületei, a „szovjet hatvanasok” és Dosztojevszkij „hatvanasainak” párhuzama, valóság és fikció viszonya a két regényben (*Ördögök – Imágó*).

Már említettem az Ulickaja-regényekben központi szerepet játszó házasság-szerelencsalád témának a tolsztoji felfogással ellentétes értelmezését. Azt kérdezném a szerzőtől, hogy mennyiben tartaná termékenynek egy másik lehetséges – és szerintem fontos – párhuzam idekapcsolását a XIX. századból, nevezetesen Csernisevszkij *Mit tegyünk?* című művét? A nem működő házasságból történő kilépés tragikum nélküli, csernisevszkiji (racionális) megoldása kiegészíthetné az e témához felhozott Goethe-regény, a *Vonzások és választások* tanulságait. Igaz, ott az ún. „kémiai aspektus” (Wahlverwandschaften) természeti törvényen alapuló jellege fontos szempont volt Ulickaja számára. Úgy gondolom, Csernisevszkij „bekapcsolását” még a

dolgozatíró által többször említett, Ulickaja prózáját jellemző didaktikus jelleg és a XVIII. századi regényhősökkel való rokonítás is igazolhatná. Az a megállapítás, hogy Ulickaja nem folytatja a XIX. századi regény pszichológiai ábrázolását, a hős lineáris fejlődésrajza helyett az életrajzok fragmentáltságából ismerjük meg a szereplőket, akik belsőleg szinte változatlanok maradnak („kitartanak életfeladatuk mellett”), bizonyos mértékig Csernisevszkij regényére is vonatkoztatható, s ez által párhuzamba állítható Ulickaja poétikai megoldásaival – mert mindegyik valamiképp visszavezethető a XVIII. század racionalizmusához. Illetve jobban igazolható volna a Bahtyin nyomán a XVIII. századi regénytípushoz kapcsolása.

A záró fejezetben a disszertáció irodalomelméleti háttérét főképpen Ju. Lotman, W. Iser és M. Foucault munkáira támaszkodva fejti ki Szabó Tünde, s utal arra a tényre, hogy a centrum és periféria, a normatív terek és heterotópiák közötti átmenetek problémájával nem foglalkozott sem Lotman, sem Foucault. A disszertáció ezt a kapcsolatot a Daniel-regény elemzésében tárgyalja részletesebben, eredeti meglátásai a III. részben (*Mellékszereplő-párok*) szintén meggyőző módon kerülnek kifejtésre.

Ha a részletektől kicsit elvonatkoztatva, egészében tekintünk a disszertációra, azt figyelhetjük meg, hogy a szerző nagyon precízen, pontosan felépített elméleti, poétikai rendezőelv mentén teszi vizsgálat tárgyává az emberkép és alakábrázolás mikéntjét Ulickaja prózájában. Elfogultság nélkül, megőrizve a tudós elemző szükséges távolságtartását (de mégsem szenttelenül) mutatja be – kicsit a strukturalizmusra visszatekintő módon – „hogyan vannak megalkotva (megcsinálva) Ulickaja regényei”, azaz „как сделаны романы Улицкой.”

Összefoglalva elmondhatom, hogy Szabó Tünde disszertációja értékes eredményekkel gazdagítja a magyarországi ruszisztikát. Ulickaja prózájáról igen alapos, sokféle szempontból átgondolt elemzést nyújt, ilyen összefoglaló, monografikus feldolgozás az írónőről tudtommal eddig még nem született magyar nyelven. Mindezek alapján a dolgozat nyilvános vitára bocsátását és az akadémiai doktori fokozat odaítélését feltétlenül támogatom.

Budapest, 2024. szept. 20.

Dukkon Ágnes
az MTA Doktora, professzor emeritus